

Begraafplaatsen en kerkhoven - een stand van zaken

Ypie Attema

Inleiding

Onderstaande tekst omvat de gesproken bijdrage van Ypie Attema aan de KNOB-studiedag Funerair Erfgoed, die op 11 april 2002 is gehouden in de Pieterskerk te Utrecht. De studiedag werd georganiseerd door de KNOB, in samenspraak met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) en de Terebinth - Vereniging voor Funeraire Cultuur.

Belangrijkste doel van de dag was de aanwezigen te informeren over de stand van zaken met betrekking tot de inventarisatie en bescherming van begraafplaatsen (waaronder ook de kerkhoven zijn begrepen). Waar deze dag vooral een informatief karakter had, zal de vervolgstudiedag in het voorjaar van 2003 meer gericht zijn op de alledaagse praktijk van het gebruik van begraafplaatsen in relatie tot de instandhouding ervan. Immers, een begraafplaats -ook een beschermd- is te beschouwen als een bedrijf dat adequaat moet kunnen werken en, als het even kan, economisch verantwoord moet draaien. Daarom is het van groot belang dat er ook een dag wordt

Afb. 1 Gevleugelde zandloper (foto Leon Bok)

georganiseerd waarop de instandhouding en de ontwikkeling (lees: het dagelijkse gebruik) van een begraafplaats centraal staan. Een begraafplaats is tenslotte een plaats waar begraven wordt en waar derhalve geregeld een spa de grond in gaat. Het spreekt vanzelf dat er niet voor elke te verplaatsen kluit aarde een vergunning op grond van de monumentenwet kan worden aangevraagd. Reden waarom door de RDMZ, aan de hand van een aantal praktijkgevallen, een *Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling* is gemaakt. Zo'n plan bevat de toekomstvisie op de begraafplaats zoals die door de verschillende bij de begraafplaats betrokken partijen (in werkgroepverband) is verwoord én onderschreven. Tot het plan behoren ook de deelplannen voor de verschillende aspecten van een begraafplaats, zoals het groen (de aanleg en de beplanting), het grijs (de graftekens), het rood (de gebouwen en andere harde objecten) en het blauw (waterpartijen). Het plan wordt aan de direct betrokkenen - daaronder ook de RDMZ - ter goedkeuring voorgelegd. Na goedkeuring kunnen eventuele noodzakelijke ingrepen aan groen, grijs, rood en blauw adequaat worden getoetst en ruimschoots binnen de daarvoor geldende termijnen worden behandeld.

Het Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling is zodanig opgezet dat het, in de vorm van een blauwdruk, algemeen bruikbaar is. Op dit ogenblik wordt de opzet getoetst en naar bevind van zaken bijgesteld dan wel vereenvoudigd aan de hand van een viertal begraafplaatsen. Te weten de sinds 1965 gesloten verklaarde Oude Begraafplaats (1829-1830) aan de Bergweg in Zeist (plan inmiddels afgerond en aanvaard), de (Joodse) begraafplaats van de Neie Kille (1797) aan de Tetterodeweg te Overveen, de Nieuwe Begraafplaats (1895-1897) aan de Soerenseweg te Apeldoorn en Gemeentelijke Begraafplaats de Essenhof (1829) te Dordrecht.

Tempus fugit - De tijd verglijdt

In mijn bijdrage schets ik een panoramisch beeld van de gang van zaken betreffende het funeraire erfgoed sedert 1985, het jaar waarin oud-minister van Welzijn Volksgezondheid en Cultuur, Elco Brinkman, een oproep deed aan alle gemeenten in Nederland om meer aandacht te schenken aan hun funeraire erfgoed. Hij deed dat tegen de achtergrond van de decentralisatie en de voorbereiding van een nieuwe Wet op de lijk-

bezorging (Wlb).¹ Ik ga hierbij ook in op de mogelijke oorzaken van het niet-slagen van deze oproep. Verder geef ik u een idee van wat er in de tussentijd op het terrein van het funeraire erfgoed wél is gebeurd en wat er nog op stapel staat.

De gevleugelde zandloper en de twee omgekeerde toortsen op de gietijzeren plaat die het graf van Unero Reinders en zijn echtgenote Annechie Jacobs Boer dekt - beiden gestorven omstreeks 1860 - wijzen ons onverbloemd op het verstrijken van de tijd en op de onverbiddelijke eindigheid van een mensenleven. Getuige de vier vlinders die de plaat ook sieren, geloofden de gestorvenen - gelukkig voor hen - in een leven na de dood.

Van oudsher is de vlinder één van de attributen van de gevleugelde mythologische figuur *Thanatos* - de DOOD in het Grieks - tweelingbroer van de eveneens gevleugelde *Hypnos*, de droom of de SLAAP. De vlinder zelf - *psyche* - staat symbool voor de menselijke ZIEL, die in het uur van de dood uit haar stoffelijk omhulsel breekt om vrij naar de hemel op te stijgen - zoals een vlinder uit de pop.²

Zo verbindt deze ogenschijnlijk eenvoudige symboliek op een graf ergens in het noorden van het land, ons met de Griekse mythologie en komt onze grafkunst in een eeuwenlange deels heidense, deels christelijke traditie te staan. Dat maakt het funeraire erfgoed zo bijzonder en daarom moeten we er zuinig op zijn.

De dood is niet iets van de laatste tijd of van een bepaalde eeuw. Hij is altijd onverbreekbaar met het leven verbonden geweest en zal dat blijven - net zoals de nacht de vaste metgezel blijft van de dag.

Terug naar de zandloper, want natuurlijk heb ik dit beeld niet zomaar gekozen. De zandloper herinnert ons eraan dat de tijd verglijdt en - naarmate we ouder worden - voor ons gevoel soms zelfs vliegt. Zestien jaren zijn inmiddels vervlogen sedert de KNOB op 21 december 1986 haar eerste studiedag aan het funeraire erfgoed wijdde. Het thema van die dag was verpakt in de vraag: *Begraafplaatsen en kerkhoven, wat doen we ermee.*³ Nu, anno 2002, dringt de vraag zich op: *Begraafplaatsen en kerkhoven, wat hebben we er eigenlijk voor gedaan?* Of anders gesteld: wat heeft de oproep uit 1985 van minister Brinkman opgeleverd en welke maatregelen zijn sindsdien door de betrokken partijen genomen om dit bijzondere erfgoed op systematische wijze te inventariseren, te documenteren en in stand te houden? Om meteen maar de hand in eigen boezem te steken: van de kant van de rijksoverheid naar mijn gevoel onvoldoende en te weinig structureel. Natuurlijk zijn daar allerlei oorzaken voor aan te voeren. Zo heeft in de afgelopen jaren de bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940, beter bekend als MIP en MSP, centraal gestaan, wordt inmiddels de periode van de Wederopbouw in kaart gebracht en is een start gemaakt met de Actualisering van het Monumentenregister.

Dit alles wil overigens niet zeggen dat het funeraire erfgoed bij de RDMZ geen aandacht heeft gekregen. Integendeel. Maar voordat we daarop in gaan, moet gezegd dat juist buiten de overheid de meeste initiatieven zijn ontplooid. Zo zijn er

de laatste jaren vele publicaties verschenen die de dood en de cultuur daaromheen tot onderwerp hebben, is in 1994 de Teleac cursus *Begraven & Begraafplaatsen - Monumenten van ons bestaan*⁴ uitgezonden en heeft - ere wie ere toekomt - de Terebinth - vereniging voor Funeraire cultuur⁵ zich met haar enthousiaste vrijwilligers niet aflatend voor het onderwerp ingezet. Daarvan getuigen onder meer de *Handleiding voor de inventarisatie van begraafplaatsen*⁶ die de Terebinth in 1992 heeft uitgegeven en de inspirerende reeks *Funeraire Cultuur*.⁷ De inleiding op deze reeks, *Doodse Dingen* (geschreven door Wim Cappers), wordt vandaag aangeboden aan Onno Wiersma, adjunct-directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Een ander belangrijk initiatief is de oprichting van het Nederlands Uitvaartmuseum. Het is de bedoeling dat dit een plaats krijgt in de voormalige directeurswoning van de Nieuwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam. Verder moeten worden genoemd een aantal actieve gemeenten, de verschillende stichtingen 'tot instandhouding van', de vele particulieren en niet te vergeten een aantal zeer betrokken begraafplaatsbe-

Afb. 2 Gemeentelijke Begraafplaats Essenhof te Dordrecht, recent aangewezen als beschermd monument (foto Leon Bok)

heerders die zich met verve voor hun 'eigen' begraafplaats inzetten of hebben ingezet.

Zonder anderen tekort te willen doen, noem ik twee personen: Wim Zaalberg, van huis uit 'groenman' zoals hij zelf altijd zegt, zeer actief binnen de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) en tot voor kort beleidsmedewerker bij de uit 1829 daterende begraafplaats *De Essenhof* te Dordrecht en Wim Vlaanderen, oud-beheerder van de overigens niet-beschermdere jongere begraafplaats *Kranenburg* te Zwolle - gesticht in 1933 naar ontwerp van landschapsarchitect L.W. Copijn.

Ook niet onvermeld mag blijven het project *Kerken in het Groen*. Dit inspirerende samenwerkingsverband tussen Landschapsbeheer Groningen en de Stichting Oude Groninger kerken wordt financieel gesteund door de provincie Groningen en het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Het project beoogt een integrale aanpak van het herstel van

Afb. 3 Kerk met kerkhof in Zuurdijk, Groningen. Eén van de kerkhoven die door Kerken in het Groen wordt aangepakt (foto Leon Bok)

Groninger kerkhoven, wat inhoudt dat zowel de cultuurhistorische elementen zoals graftekens, lijkenhuisjes en hekwerken, als de natuurlijke en de landschappelijke elementen worden aangepakt.

Het is de bedoeling om gedurende de looptijd van het project - van 1999 tot 2002 - met behulp van goed geïnstrueerde vrijwilligers zo'n 50 kerkhoven te herstellen. Voor de duurzame instandhouding ervan - één van de subsidievoorwaarden - is een bijzondere vorm van dienstverlening in het leven geroepen, te weten een Kerkterreinenwacht.⁸

'Begeleiding van het verval'

Inmiddels is het woord restauratie gevallen en dat brengt ons bij de dagelijkse praktijk van de instandhouding van beschermde begraafplaatsen. Als toonzettend voorbeeld kan de restauratie van de Joodse begraafplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag worden aangehaald. Aan deze restauratie lag het door Braaksma & Roos Architecten geïntroduceerde uitgangspunt 'begeleiding van het verval' ten grondslag.⁹ Dit in bepaalde funeraire kringen inmiddels gevestigde begrip houdt in dat aan de graftekens (het grijs) alleen de hoogstnoodzakelijke ingrepen worden verricht. Dit

om de begraafplaats zoveel mogelijk haar kenmerkende karakter te laten behouden. Nu ik het grijs heb genoemd is het goed om ook de andere drie componenten te benoemen: het groen (de aanleg en de beplanting) het rood (de bouwwerken en andere harde objecten) en het blauw (eventuele waterpartijen). Over de technische aspecten van deze terughoudende benadering kunt u meer lezen in de RDMZ-brochures over de instandhouding en het herstel van grafmonumenten.¹⁰

Funerair erfgoed: een weerbarstig onderwerp

Dat we hier te maken hebben met een in alle opzichten weerbarstig onderwerp moge de gang van zaken rond de Oude Stadsbegraafplaats aan de Spanjaardslaan te Leeuwarden illustreren. Voor het behoud van deze bijzondere begraafplaats, die in 1832 naar ontwerp van de bekende tuinarchitect L.P. Roodbaard als begraafpark in Landschapsstijl werd ontworpen, beijvert zich sinds haar oprichting in 1996 de *Stichting Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden*.¹¹ Inzet van de Stichting is een terughoudende en gefaseerde restauratie volgens het principe 'begeleiding van het verval'.

Hoewel het restauratieplan - dat ook van de hand van Braaksma & Roos is - al geruime tijd uitvoeringsgereed is er door de RDMZ voor de eerste fase van de werkzaamheden een aanzienlijk bedrag is toegezegd, toont de gemeente Leeuwarden om welke reden dan ook niet het initiatief om het resterende bedrag vrij te maken. De stichting kan daarom niet beginnen met fondswerving. Het resultaat van dit alles is uitstel van de zo noodzakelijke werkzaamheden met onnodige, vaak onherstelbare schade als gevolg. Hoe jammer dit ook wezen moge, de Spanjaardslaan kan door deze betreurenswaardige gang van zaken wel als voorbeeld dienen om de inhoudelijke en financiële complexiteit rond de instandhouding van begraafplaatsen te illustreren.

Tot zover enkele van de vele projecten die vaak met grote inzet van particulieren, stichtingen en verenigingen 'tot instandhouding van' konden worden gerealiseerd - of juist niet. Het is hier op zijn plaats te vermelden dat bij deze activiteiten de verschillende overheden ook betrokken waren, niet alleen financieel, ook inhoudelijk.

De stand van de techniek, tenslotte, heeft bij menigeen het funeraire erfgoed ook meer onder de aandacht gebracht. Dankzij internet bijvoorbeeld is inmiddels veel informatie te verkrijgen over begraafplaatsen, kerkhoven en alles wat hiermee samenhangt. Nationaal, maar ook internationaal. Een recent initiatief waar ik u op wil wijzen is de website www.dodenakkers.nl. Naast de vele bestaande sites met informatie over begraven en begraafplaatsen, geeft *dodenakkers* specifieke informatie over begraafplaatsen in Nederland. Deze niet-commerciële site, die wordt beheerd door René ten Dam, wordt door vaste en minder vaste 'gastsschrijvers' geregeld aangevuld met nieuwe, verrassende onderwerpen. Ik noem al deze initiatieven en activiteiten om u te laten zien dat er in de tussentijd welzeker iets is gebeurd en dat door vele personen en partijen, waaronder de RDMZ als technisch en inhoudelijk

adviseur, inmiddels de nodige ervaring op het gebied van bescherming en instandhouding van ons funeraire erfgoed is opgedaan. Het is nu de kunst die ervaringen goed te bundelen en met de verschillende partijen één front te maken.

Terug in de tijd

Dan wil ik nu met u teruggaan in de tijd en de vraag stellen: *Wat heeft de rijksoverheid gedaan sedert de 'brief van Brinkman' uit 1985 en de KNOB studiedag van 1986?* Meer dan terecht is vandaag de vraag aan de orde wat de overheid - in dit geval de RDMZ - sedert die peiljaren *daadwerkelijk* voor het funeraire erfgoed heeft gedaan. Van belang is ook de vraag of 'de brief van Brinkman' de Colleges van B & W van de Nederlandse gemeenten indertijd voldoende houvast heeft geboden om op zijn verzoek in te kunnen gaan. Om bij dit laatste te beginnen: ik denk van niet. Ondanks de beschouwingen over de waarde van ons funeraire erfgoed bood de brief onvoldoende aanknopingspunten en wel door het *ontbreken van beleid*.

Aanleiding voor het aanschrijven van de gemeenten vormde het in behandeling zijn bij de Staten-Generaal, in 1982, van de nieuwe Wet op de lijkbezorging. Op grond van het nieuwe wetsvoorstel bestond met name bij de Vereniging van Hoof-

Afb. 4 Blauwe componenten op begraafplaatsen kunnen een belangrijk element vormen van de aanleg (foto Leon Bok)

den van Gemeentelijke Beplantingen - die intussen is opgegaan in de Terebinth - de vrees dat het niet mogelijk zou zijn bepaalde begraafplaatsen of grafmonumenten onbepaald in stand te houden, ook al zou behoud om (cultuur)historische redenen gewenst zijn.¹²

De bezorgdheid van de minister heeft eigenlijk niet meer opgeleverd dan enkele los-vaste reacties van goedwillende gemeenten die, aangespoord door de brief, om bescherming verzochten voor één of meer van hun kerkhoven of begraafplaatsen. Slechts enkele besloten hun funeraire bezit aan een nader onderzoek te onderwerpen of maatregelen tot behoud te nemen. Bij gebrek aan een goed overzicht zijn de meeste verzoeken om bescherming door de toenmalige Monumentenraad (tegenwoordig Raad voor Cultuur) verwezen naar de uit-

voering van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Slechts een enkele begraafplaats van voor 1850 heeft de monumentenlijst nog gehaald.

Kader en beleid

Dit brengt ons meteen bij de steekwoorden *kader* en *beleid*. Onder *kader* zou kunnen worden verstaan kennis bij de verschillende overheidsniveaus (rijk, provincies en gemeenten) van de funeraire cultuur in Nederland en het bestaan van een gedegen overzicht van kerkhoven en begraafplaatsen dat is gebaseerd op een algemeen aanvaard inventarisatiemodel. Wat dit laatste betreft: vermoed wordt dat er omstreeks 4000 begraafplaatsen of kerkhoven in Nederland te vinden zijn. Van ruim 3200 zijn de locatiegegevens inmiddels vastgelegd in een database. Deze *database funerair erfgoed* is in 1998 op initiatief van de Terebinth en de RDMZ gestart.¹³ Het spreekt vanzelf dat de eerdergenoemde Inventarisatiehandleiding van de Terebinth de basis vormt voor het te ontwikkelen model.

Naast een kader is vooral *beleid* een voorwaarde. De belangrijkste vraag bij bescherming en instandhouding - ook van

Afb. 6 Waar moet de prioriteit naar uitgaan, behoud van het groen of het grafmonument, of beiden maar hoe? (foto Leon Bok)

funerair erfgoed- is immers: *waarom willen we dit object of complex - in dit geval een kerkhof of begraafplaats - voor de toekomst bewaren?*

Die vraag kunnen we alleen maar goed beantwoorden door meteen ook een aantal vervolgvragen te stellen, zoals: *wat is daarvan dan de bijzondere waarde en op grond waarvan; wat wordt er met de bescherming en instandhouding gediend; hoe willen we er in de toekomst mee om gaan; wat mag er wel mee worden gedaan, wat niet; hoe willen we het in stand houden, waarom en kan dat wel op de voorgestelde manier; welke problemen kunnen we verwachten bij het dagelijks gebruik van het monument; staan bescherming en gebruik elkaar niet in de weg; wat zijn de financiële consequenties van de bescherming, en zo meer.*

Eigenlijk had dit soort vragen ten aanzien van kerkhoven en begraafplaatsen beantwoord moeten zijn vóórdat de 'brief van Brinkman' werd verstuurd. Zowel voor de aangeschrevenen als voor de RDMZ kwam de brief in zekere zin als een verrassing en schoot zo haar doel voorbij. Kennelijk was de tijd nog niet rijp voor dit soort actie en waren er op het gebied van de monumentenzorg andere prioriteiten. Wellicht was ook de kennis nog niet op het niveau dat voor een onderwerp als dit nu eenmaal noodzakelijk is. En - zo blijkt - met een louter kunst- of cultuurhistorische benadering van ons funeraire erfgoed komen we er niet. De praktijk van alledag wijst ons er onomwonden op dat begraafplaatsen bij uitstek levende monumenten zijn en dat begraafactiviteiten bij bescherming en instandhouding een factor van groot gewicht zijn.

Bezint eer gij begint

Uit bovenstaande uiteenzetting moge duidelijk worden dat de min of meer eenzijdige actie uit 1985 - hoe goed bedoeld ook - niet tot het gewenste resultaat heeft geleid. Ook de interessante KNOB-studiedag van 1986 heeft het toenmalige Ministerie van WVC - lees ook: de RDMZ - er kennelijk niet toe kunnen bewegen daadwerkelijk voor het onderwerp op de bres te gaan. De prioriteiten lagen elders, en wel bij de eerder genoemde inventarisatie en selectie van het erfgoed uit de periode 1850-1940 - het Monumenten Inventarisatie Project en het Monumenten Selectie Project - het MIP en het MSP. Aan dit megaproject, dat eerst dit jaar zijn voltooiing zal beleven, lag overigens wél beleid ten grondslag - al zullen sommige critici daar het hunne van denken. Zowel voor het inventarisatie- als voor het selectieproject zijn proefprojecten uitgevoerd om inzicht te krijgen in de essentie en de problematiek van het onderwerp. Op basis van die resultaten zijn de handleidingen MIP en MSP geschreven en zijn de projecten vervolgens uitgevoerd in een samenwerkingsverband tussen gemeenten, provincies en de RDMZ. Voor de uitvoering was door de overheid een grote som geld ter beschikking gesteld. En.....héél belangrijk, het inventarisatieproject werd gecoördineerd door een apart daartoe aangestelde projectleider. Op gezette tijden waren er werkconferenties met work-

shops waarin problemen werden toegelicht en oplossingen werden aangedragen. Van die duidelijke en motiverende structuur is bij de uitvoering van het Selectieproject helaas afgeweken. Dat heeft geleid tot aanmerkelijke vertraging in de afronding van het project, maar ook tot het belangrijke inzicht dat dit soort grote projecten van begin tot eind om centrale aansturing vraagt.

Dat ik wat meer woorden aan MIP en MSP wijd is vooral om duidelijk te maken dat, voorafgaande aan de uitvoering van een grootschaliger of een categoriegebonden project, *beleid, eenduidige uitgangspunten en een heldere werkstructuur* moeten worden geformuleerd. Dit nog afgezien van het absoluut noodzakelijke inzicht in de personele en financiële consequenties die omvangrijke projecten nu eenmaal met zich mee brengen. Qua omvang is het funeraire erfgoed weliswaar bescheidener dan het MIP en het MSP, maar wat betreft problematiek - al was het alleen maar de juridische - doet deze bijzondere categorie daar zeker niet voor onder!

Samenwerken: een inspirerende voorwaarde

Wat we óók van deze grote projecten hebben geleerd - en dat is van zeker zo groot belang - is dat samenwerken met partijen die belanghebbend zijn of kennis van het onderwerp dragen, voorwaarde is voor een goed eindresultaat. Natuurlijk valt op het MIP en het MSP af te dingen en zijn er zaken anders verlopen dan door de RDMZ en haar partners was ingeschat. Maar: dankzij deze grote onderneming zijn de activiteiten op het gebied van de bouwkunst en de stedenbouw uit de periode 1850-1940 wel in kaart gebracht en is een deel van de materiële getuigen - waaronder ook een groot aantal begraafplaatsen of delen daarvan - inmiddels van rijkswege beschermd en zo in zekere zin veiliggesteld. Daarnaast is de belangstelling voor deze tot dan toe ondergewaardeerde en daardoor achtergestelde periode uit onze geschiedenis sterk toegenomen en is via pers en publicaties het draagvlak voor het behoud ervan bij particulieren en overheden aanmerkelijk vergroot.

Het funeraire erfgoed op de kaart

De jongere bouwkunst en stedenbouw staan sinds de jaren negentig van de vorige eeuw goed op de kaart - figuurlijk, maar ook letterlijk - want er wordt hard gewerkt aan de cultuurhistorische hoofdstructuur van Nederland, die straks een belangrijke digitale vraagbaak zal zijn voor ons erfgoed - van archeologie tot hedendaagse landschapsinrichting en bebouwing. Die kant moet het ook op met ons funeraire erfgoed, dat door de vaak negatieve bijklank nog niet de erkenning heeft gekregen die het verdient. Overigens las ik een paar dagen geleden dat de gemeente Utrecht de drie algemene begraafplaatsen, waaronder de bekende begraafplaats Soestbergen, als zeer waardevolle groen/grijze structuren heeft opgenomen in de ecologische hoofdstructuur van de gemeente. Een initiatief dat ruime navolging verdient.

Huidige stand van zaken

Over de huidige stand van zaken met betrekking tot het funeraire erfgoed kunnen we vrij kort zijn. Sedert de 'brief van Brinkman' figureert het haast magische getal van 150 beschermde begraafplaatsen. Eind 1985 waren volgens de opgaven 147 kerkhoven en begraafplaatsen of objecten daarop beschermd. Sedert de uitvoering van het MSP zijn daar bijna DUIZEND begraafplaatsen of onderdelen op begraafplaatsen aan toegevoegd. Een toename van ruim 700%, zo heeft Leon Bok recentelijk berekend. Hier moet meteen worden opgemerkt dat dit getal zuiver en alleen betrekking heeft op het funeraire erfgoed buiten de kerkelijke gebouwen. Zerken in kerken bijvoorbeeld zijn niet meegerekend. We hebben, bij wijze van spreken, alleen 'vanuit het groen' naar het funeraire erfgoed gekeken.

Leon Bok is werkzaam bij het Project Actualisering Monumentenregister - kortweg AMR. Dit project - dat een initiatief is van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek - moet leiden tot een eenduidige identificatie van de beschermde archeologische en gebouwde monumenten, een actueel en goed toegankelijk Monumenten- en Vergunningenregister en een digitale databank.

Uiteraard staan ook de beschermde kerkhoven en begraafplaatsen op de rol om te worden geactualiseerd. Omdat het een categorie monumenten betreft met een heel eigen problematiek, wordt op dit moment door RDMZ, AMR en LOB een onderzoek gedaan naar de status van een 25-tal beschermde kerkhoven en begraafplaatsen, verspreid over het gehele land. Het is, samengevat, de bedoeling om aan de hand van een aantal ijkpunten inzicht te krijgen in de omvang van de bescherming en de effecten daarvan sedert het moment van aanwijzing. De resultaten geven ons bij uitstek inzicht in de complexiteit van het onderwerp en bieden aanknopingspunten voor het ontwikkelen van een op de dagelijkse praktijk van het begraven geënt beschermings- en instandhoudingsbeleid.

Onduidelijke registeromschrijvingen leiden tot talloze vragen

De praktijk van de bescherming heeft ons inmiddels geleerd dat uit de registeromschrijvingen van funerair erfgoed zelden of nooit duidelijk valt op te maken wát de bescherming nu precies inhoudt en welke de consequenties zijn voor de instandhouding en ontwikkeling van een beschermde begraafplaats.

Waar het gaat om aard en omvang van de bescherming zijn het vragen als: *is het kerkhof nu wel of niet beschermd; is de aanleg beschermd; vallen de windsingel, de omgrachting en de dam ook onder de bescherming; zijn het lijkenhuisje, het baarhuisje en het hekwerk beschermd; zijn alle graftekens beschermd?*

En waar het gaat om instandhouding en subsidiëring zijn het vragen als: *is er voor onderhoud of restauratie van deze ele-*

menten een vergunning nodig; op welke manier moeten de graven worden onderhouden of gerestaureerd; moet aan de rechthebbenden op de graven voor deze werkzaamheden om toestemming worden gevraagd; mag op de begraafplaats zonder meer worden begraven of moet daar per keer vergunning voor worden aangevraagd; mag er eigenlijk nog wel worden begraven; mag er zonder vergunning worden geruimd; moet is er voor elke ruiming een vergunning worden aangevraagd of zijn bepaalde delen van de beschermde begraafplaats daarvan vrijgesteld; mag er een urnenmuur worden geplaatst en moet daar ook een vergunning voor worden aangevraagd; mag dat een 'confectiemodel' zijn of is een vormgeving in overeenstemming met het karakter van de begraafplaats een voorwaarde; welke subsidieregelingen zijn op de verschillende werkzaamheden van toepassing; welke extra fondsen kunnen nog worden benaderd. En nog honderd vragen meer!

Voorlopige bevindingen van het onderzoek naar 25 beschermde begraafplaatsen

Uit het onderzoek van de 25 begraafplaatsen, dat overigens nog niet geheel is afgerond, valt voor de reeds langer beschermde kerkhoven en begraafplaatsen ook af te leiden welk effect - positief, neutraal of negatief - de beschermde status op het monument heeft gehad. De resultaten zijn soms tevredenstellend, soms tamelijk onthutsend. Zo blijken veel beheerders niet eens te weten dat hun begraafplaats beschermd is, waardoor de bescherming, die tot doel had bepaalde cultuur- en kunsthistorische waarden in stand te houden, niet meer dan een dode letter is.

Het is misschien een pijnlijke constatering, maar bescherming van een begraafplaats heeft tot op heden maar zelden bijgedragen tot de beoogde instandhouding ervan. Vanuit de hierboven geformuleerde vragen is dit we wel begrijpelijk, maar een en ander geeft overtuigend aan dat de overheid ernst moet gaan maken met het onderwerp.

Afb. 5 De gevolgen van gering onderhoud aan groen kunnen soms ernstige vormen aannemen (foto Leon Bok)

Afb. 7 Het poortgebouw van de Oude Algemene Begraafplaats te Zeist, dat ook in het Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling aan de orde komt (foto Leon Bok)

Voorbeeldprojecten

Om beter inzicht te krijgen in de problemen die samenhangen met de bescherming van een kerkhof of begraafplaats, is door de gemeente Zeist en de RDMZ een *Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling van de Oude Algemene Begraafplaats* aldaar opgesteld. Belanghebbende partijen bij dit voorbeeldproject waren verder nog Stichting 't Gilde Zeist, de Rotary Club Zeist en het Zeister Historisch Genootschap Van de Poll Stichting.

Het instellen van de werkgroep had een meerledig doel. Hoofddoel was om tot een door alle partijen gedragen totaalvisie te komen die als uitgangspunt zou kunnen dienen voor een meerjarenplan voor de *instandhouding én ontwikkeling* van deze verstilte begraafplaats uit 1830. Ontwikkeling staat hier overigens voor een mogelijk tweede leven van het monument door de begraafplaats, die sedert 1965 gesloten is, weer open te stellen voor bescheiden begraafactiviteiten. Het plan is inmiddels door de Raad van de gemeente Zeist aanvaard en aan de RDMZ ter beoordeling voorgelegd. Nieuwe begraafactiviteiten zijn op grond van het advies van de Raad voorlopig nog uitgesloten. Tweede doel was de ontwikkeling van

een *blauwdruk*, met behulp waarvan gestandaardiseerd en binnen redelijke termijnen tot een Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling gekomen kan worden. Op dit moment wordt de blauwdruk op zijn bruikbaarheid getoetst door deze te gebruiken voor het schrijven van een *Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling van de Joodse begraafplaats te Overveen*. Zo kan beoordeeld worden of de systematiek ook goed bruikbaar is voor bijzondere begraafplaatsen.¹⁴ Het samenwerkingsverband bestaat in dit geval uit de Stichting tot Instandhouding van de Joodse Begraafplaats te Overveen, de gemeente Amsterdam en de RDMZ. De gemeente Bloemendaal is zijdelings bij de activiteiten betrokken.

Partners

Uit het voorgaande moge blijken dat de weg naar bescherming en instandhouding van ons funeraire erfgoed tot op heden niet over rozen is gegaan. Wel was zij met goede voornemens geplaveid, hetgeen behoudens de eerder aangehaalde *screening* door de RDMZ en de LOB van 25 beschermde kerkhoven en begraafplaatsen en de ontwikkeling van een blauwdruk ook tot andere resultaten heeft geleid.

Zo heeft de RDMZ inmiddels geregeld contact met vertegenwoordigers van de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen. LOB en RDMZ zijn van zins een vervolgstudiedag te organiseren waarop de instandhouding en de exploitatie van beschermde begraafplaatsen centraal staan. Deze dag zal voorbereid worden door enkele multidisciplinaire werkgroepen die de gesignaleerde problemen aan de hand van praktijkvoorbeelden zullen uitwerken en op basis daarvan beleidsvoorstellen zullen doen.

Een andere partner waarmee structureel overleg plaats vindt, is *Vereniging de Terebinth*. De contacten met de Terebinth zijn voor de RDMZ van groot belang omdat de regiocoördinatoren en vrijwilligers, die over het gehele land verspreid zijn, het veld kennen. Ook zijn er op gezette tijden besprekingen met het *Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap* (NIK) en de *Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge van Amsterdam* (NIH). De Joodse godsdienstige voorschriften vragen bij de instandhouding om een enigszins andere benadering dan de niet-Joodse en het is goed om daarover een gezamenlijk standpunt in te nemen.

Tenslotte vindt overleg plaats met de Commissie kerkelijke Gebouwen in Overheidszaken (CIO-K). Overleg met de bisdommen staat hoog op de agenda. Op de rol staan verder het uitbouwen van contacten met onder meer de landelijke bureaus en bedrijven die zijn gespecialiseerd in onderhoud van graftekens en herinrichting of uitbreiding van begraafplaatsen. De recente onderzoekspraktijk leert dat deze activiteiten niet altijd even goed op de waarden en karakteristieken van de begraafplaatsen in kwestie zijn afgestemd.

Een blik vooruit

Naast bovenstaande activiteiten gaat de toekomst ons nog meer werk opleveren, als de overheid tenminste prioriteit aan

het onderwerp geeft. Als dat zo is, dan dient als eerste aan de hand van *algemeen aanvaarde uitgangspunten* een volledig overzicht verkregen te worden van het waardevolle funeraire erfgoed. Een projectvoorstel daartoe ligt overigens sinds 1994 uitvoeringsgereed...! Tegelijkertijd zal de *voorlichting* over verschillende aspecten met betrekking tot het funeraire erfgoed vorm moeten te krijgen. Niet alleen inhoudelijk en technisch, maar vooral ook juridisch. Tegelijkertijd moet binnen en buiten de RDMZ aan kadervorming worden gedaan door het geven van interne en externe cursussen. *Draagvlakverbreding* door voorlichting en educatieve projecten - ook voor de jeugd - moeten het onderwerp breder op de agenda krijgen dan voorheen het geval was. Bevordering van de *samenwerking* tussen de belanghebbende partijen is daarnaast van essentieel belang. Een realistisch beschermingsbeleid en een bundeling van krachten zullen daarvan de motor moeten zijn. Het te formuleren beleid zal zich dienen te richten op begraafplaatsen met slechts enkele begrafenissen per jaar tot begraafplaatsen die volcontinue in bedrijf zijn. Om dit beleid goed vorm te geven en de discussie over het onderwerp levendig te houden dient, analoog aan het Bouwhistorisch Platform, een *Platform Funerair Erfgoed* te worden opgericht of dient aansluiting te worden gezocht bij een reeds bestaande overlegstructuur - bijvoorbeeld de Groenkoepel. Door middel van *proefprojecten* zou in de komende jaren onderzocht moeten worden hoe dit beleid, zowel inhoudelijk als instandhoudingstechnisch, gestalte kan krijgen. Geregelde evaluatie is bij dit alles een voorwaarde.

Besluit

Er is nog veel meer te zeggen en toe te lichten, maar ik denk dat u inmiddels wel een beeld hebt gekregen van wat er is gebeurd en nog te gebeuren staat. En, belangrijker nog, welke de meervoudige betekenis kan zijn van de begraafplaats: niet alleen een rustplaats voor de doden, maar ook een groene oase van rust en overpeinzing voor de levenden. Ik wil eindigen met een oproep. Hieronder treft u een aantal stellingen, overwegingen en suggesties aan. Ze zijn afgeleid van mijn betoog en vooral bedoeld als bouwstenen voor het *in gezamenlijkheid* ontwikkelen van een beleid voor ons funeraire erfgoed. Een beleid dat zijn wortels moet hebben in de realiteit van alledag. U kunt met ons meedenken door schriftelijk of per e-mail te reageren t.a.v.: L.A.H. Bok, Bureau Actualisering Monumentenregister, Postbus 315, 3700 AH Zeist of per mail: l.bok@amr.nl

Stellingen

- Het behoud van onze funeraire cultuur gaat een ieder van ons - toekomstig erflaters - aan;
- Voor ons funeraire erfgoed is alleen toekomst als de direct betrokken partijen zich *op basis van gezamenlijk geformuleerde én onderschreven uitgangspunten* inzetten voor verantwoord behoud, beheer en gebruik;
- Voor deze bijzonder kwetsbare en tot op heden beleidsma-

tig sterk onderbelichte categorie monumenten moet door de rijksoverheid - in overleg met vertegenwoordigers van de meest belanghebbende - op zo kort mogelijke termijn een *realistisch en innoverend beschermings- en instandhoudingsbeleid* ontwikkeld worden;

- Parallel aan de ontwikkeling van dit *beschermings- en instandhoudingsbeleid* dienen de daarmee verbonden *financiële consequenties* te worden doorgelicht. Als het bestaande instandhoudingsregime voor deze categorie tekort schiet of niet kan worden aangepast, dient voor deze bijzondere categorie monumenten een aangepast *financieel regime* in het leven te worden geroepen;
- De instandhouding van het beschermde funeraire erfgoed is *nadrukkelijk* niet alleen de zorg van de overheid en de gemeenten, maar évenzeer die van particulieren, stichtingen, kerkbestuurders, bestuursorganen en vertegenwoordigers van verenigingen en organisaties;
- Bij de instandhouding dienen, behoudens de eigenaren, met name de beheerders van de begraafplaatsen, (tuin)architecten en (groen)ontwerpers, biologen en ecologen, uitvaartondernemingen, de grafsteenindustrie etc. te worden betrokken;
- Moeilijker in te passen, maar van groot belang, is de vaak zeer persoonlijke beleving van nabestaanden van een laatste rustplaats;
- Voor de ontwikkeling van een realistisch beschermings- en instandhoudingsbeleid en om de discussie levendig te houden moeten inhoudelijk, juridisch, bedrijfsmatig en uitvoeringstechnisch betrokken partijen binnen een overlegstructuur geregeld met elkaar van gedachten kunnen wisselen. Onderzocht moet worden of dit een zelfstandige structuur moet zijn (Platform Funeraire Cultuur) of dat aansluiting bij een bestaande overlegstructuur, bijvoorbeeld de Groenkoepel, mogelijk is;
- Het verdient aanbeveling te onderzoeken in hoeverre de uitvaartbranche, de levensverzekeringsmaatschappijen, de grafsteenindustrie en andere gerelateerde instanties in financiële of materiële zin partner bij de instandhouding kunnen of willen zijn;
- Vanuit een oogpunt van *efficiënte exploitatie* van de beschermde kerkhoven en begraafplaatsen is het wenselijk om hiervoor steevast een beheerplan (*Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling*) voor de langere termijn op te stellen;
- Niet alleen voor het *grijs* (graftekens), maar ook voor het *groen* (aanleg en beplanting), het *rood* (gebouwen en andere harde objecten) en het *blauw* (waterpartijen).

Ter toelichting

In een '*Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling*' wordt een door alle betrokken partijen gezamenlijk gedragen toekomstvisie op de gehele begraafplaats en de directe omgeving vastgelegd. Het plan wordt aanvaard en officieel onderschreven en /of bekrachtigd door de eigenaar, het College van B & W en de Minister van O C & W (i.c. de RDMZ).

Afb. 8 Voor een deel van ons funerair erfgoed is het al te laat, maar gezamenlijk optreden met een realistisch beschermingsbeleid kan veel van wat nog rest, redden (foto Leon Bok)

Kleinere ingrepen kunnen op basis van het geaccordeerde plan zonder meer worden uitgevoerd. Grotere ingrepen, waarvoor de plannen zijn gemaakt in overstemming met de visie in het geaccordeerde plan en de eventuele reeds aanwezige deelplannen, worden door de RDMZ in het kader van de vergunningverlening ex art. 11 Mw 1988 getoetst. Vanuit die gedachte zou de advisering bij een verzoek om een vergunning voor wijziging ruimschoots binnen de wettelijk gestelde termijnen moeten kunnen plaatsvinden. Dit met het oog op de geen uitstel duldende begraafactiviteiten op een (beschermde) begraafplaats.

NB: de bovenbeschreven werkwijze wordt binnen de RDMZ aan de hand van enkele proefprojecten inhoudelijk en juridisch getoetst. De resultaten zullen periodiek worden geëvalueerd

Noten

- 1 De nieuwe Wet op de lijkbezorging (Wlb) dateert van 1991. Zie voor een toelichting op de deze wet onder andere J.L. van Deventer-Klootwijk en W. Klootwijk, *Zakboek Uitvaartwezen*. [Editie 2002], Den Haag 2002; W.G.H.M. van der Putten, *Handboek Wet op de lijkbezorging*. Lelystad: Koninklijke Vermande 1993. Ibid., *Thematisch Handboek Lijkbezorging*. Lelystad: Koninklijke Vermande. [losbladige uitgave]
- 2 Zie *Symbolen. Historisch-culturele symbolen van A tot Z*. Utrecht (1991), s.v. vlinder. [Nederlandse vertaling van H. Biedermann, *Knaurs Lexicon der Symbole*. München 1989]
- 3 Zie voor het verslag van deze studiedag en enige aanvullende artikelen *Bulletin KNOB*, 86 (5), 1987.
- 4 H.L. Kok, A. Wille en G. Boerhof, *Begraven en begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan*. Utrecht 1994. [Stichting Teleac]
- 5 De naam luidde oorspronkelijk: de Terebinth, vereniging tot herstel van zorg rond dood en rustplaats. De Terebinth werd opgericht in 1986 en kreeg in 2001 haar nieuwe naam. Deze geeft de vereniging, die ongeveer 600 leden kent, een bredere cultuurhistorische basis. Het tijdschrift *de Terebinth* verschijnt vier maal per jaar. Contact-adres: Molenweg 2, 3911 SH te Rhenen
- 6 *Begraafplaatsen als cultuurbezit. Met inventarisatiehandleiding*. Utrecht 1992. [Uitgave de Terebinth]
- 7 Behalve aan de provinciale hoofdsteden, besteedt de reeks Funerair Cultuur ook aandacht aan regio's in de provincies. De reeks, waaraan verschillende auteurs meewerken, wil een beeld geven van de funeraire cultuur in Nederland. Het deeltje met de titel *Doodse Dingen - funerair erfgoed in publiek verband*, dat tijdens de studiedag werd aangeboden (auteur W. Cappers), vormt de inleiding op de reeks. Bij het ter perse gaan van dit artikel zijn verschenen Den Haag, Zwolle, Alblasterwaard & Vijfheerenlanden, Doodse Dingen, Drechtsteden, Midden-Holland, regio Rotterdam en Amsterdam; in voorbereiding zijn Utrecht en Arnhem. De reeks wordt uitgegeven onder auspiciën van de Terebinth.
- 8 Informatie ontleend aan brochure *Kerken in het Groen*. [uitgave Stichting Groninger Kerken en Landschapsbeheer Groningen te Groningen] Gerestaureerd zijn inmiddels de kerkhoven van Farmsum, Krewerd, Middelstum, Noorddijk, Thesinge, Wehe-den-Hoorn, Westerwijtwerd, Wittewierum, Woltersum, Zuidwolde en Zuurdijk.
- 9 Zie hierover: F. Püttmann e.a., *De Joodse begraafplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag*, Den Haag 1993. [VOM-reeks 1992 nr. 5]
- 10 Zie de RDMZ-brochures *Instandhouding en herstel van historische natuurstenen graftekens* en *Instandhouding en herstel van historische graftekens van ijzer, kunststeen en hout*. (Info Restauratie en Beheer 2000 nrs. 18 en 19)
- 11 Voor meer informatie over deze begraafplaats zij verwezen naar Y. Attema, L. Bok en J. Smals, *De Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden. Roodbaards laatste rustplaats*, Leeuwarden 2001.
- 12 Zie voor de brief van Minister van WVC, mr. drs. L.C. Brinkman, *Bulletin KNOB*, 86 (5), 1987, pp. 195-198.
- 13 Deze database wordt beheerd door L.A.H. Bok en wordt benut door De Terebinth en de RDMZ.
- 14 De Wet op de lijkbezorging (Wlb) onderscheidt twee categorieën begraafplaatsen: Gemeentelijke en Bijzondere.